

БЛЮМ Я. Б. ✉, БАРШТЕЙН В. Ю.

Державна установа «Інститут харчової біотехнології та геноміки Національної академії наук України»,

Україна, 04123, м. Київ, вул. Осиповського, 2а, e-mail: cellbio@cellbio.freenet.viaduk.net, bar-mash14@gmail.com

✉ cellbio@cellbio.freenet.viaduk.net, (044) 434-37-77

СТОРИНКИ ЖИТТЯ М. В. ТИМОФЄЄВА-РЕСОВСЬКОГО В МАТЕРІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Мета. Дослідити та ввести до наукового обігу матеріальні історичні джерела, які стосуються біографії М. В. Тимофєєва-Ресовського.

Методи. У роботі використовувалися як загальнонаукові (історичний, логічний), так і спеціальні (предметно-хронологічний, ретроспективний) методи. **Результати.** Висвітлена роль Києва у формуванні майбутнього наукового поклонання М. В. Тимофєєва-Ресовського, робота вченого в Німеччині та причини, з яких він не повернувся до СРСР в кінці 30-х років ХХ сторіччя, наведено факти життя Миколи Володимировича після Другої світової війни. Коротко проаналізована наукова діяльність М. В. Тимофєєва-Ресовського. **Висновки.** Аналіз матеріальних історичних джерел дозволив дослідити та ввести до наукового обігу об'єкти фалеристики, нумізматики (медальєрного мистецтва), філателії та досить рідкісного об'єкта колекціонування – телефонних карток Російської імперії, СРСР, Росії, колишньої НДР та ФРН, розповісти про деякі сторінки біографії М. В. Тимофєєва-Ресовського.

Ключові слова: М. В. Тимофєєв-Ресовський, історія біології, медальєрне мистецтво, фалеристика, філателія, телефонна картка.

20 вересня 2020 року виповнилося 120 років від дня народження видатного радянського біолога, генетика, біофізика, радіобіолога, дослідника еволюційної біології Миколи Володимировича Тимофєєва-Ресовського. Серед наявних історичних джерел, в першу чергу письмових, слід згадати спогади самого М. В. Тимофєєва-Ресовського [1], аналіз його життєвого шляху та діяльності [2], численні спогади учених та публікації в журналах і навіть художній твір [3]. Речові (або матеріальні) джерела, які вивчаються спеціальними історичними дисциплінами, часто мають наукове значення для вивчення історії тієї чи іншої науки [4], в конкретному ви-

падку – історії біології. Мова йде, наприклад, про нумізматику і її складову – медальєрне мистецтво, фалеристику та філателію.

Метою пропонованої роботи є дослідження та введення до наукового обігу матеріальних історичних джерел, які стосуються біографії М. В. Тимофєєва-Ресовського.

Матеріали і методи

У роботі використовувалися як загальнонаукові (історичний, логічний), так і спеціальні (предметно-хронологічний, ретроспективний) методи.

Результати та обговорення

Микола Володимирович Тимофєєв-Ресовський (1900, Москва, Російська імперія – 1981, Обнінськ, СРСР) народився в Москві в родині інженера шляхів сполучення. У 1908 р. батька Миколи Володимировича перевели до Києва, де він мав працювати в головному управлінні дороги Одеса-Бахмач, яку будував.

Дитинство (1908–1913), до смерті батька, Микола провів у Києві. Дуже цікаво і приємно читати спогади Тимофєєва-Ресовського, присвячені нашому місту, яке він вважав високорозвиненим з усіх поглядів [1]. Навчався Микола в Першій Київській (Олександрівській) гімназії. Вступив він до неї, вірогідно, у 1911 р., коли вона святкувала свій 100-річний ювілей, якому була присвячена настільна медаль (ш 70 мм, бронза, автор – Гриліхес-син, Санкт-Петербурзький монетний двір) (рис. 1, 2).

Сказати кілька слів про цей вищий навчальний заклад змушує хоча б короткий перелік вихованців гімназії: художник М. М. Ге, історик М. В. Закревський (автор праці «Опис Києва», 1868), економіст М. Х. Бунге, поет М. В. Гербель, скульптор П. П. Забіла (Забелло), історик літератури М. І. Стороженко, український мовознавець В. О. Розов, юристи–ректор університе-

© БЛЮМ Я. Б., БАРШТЕЙН В. Ю.

ту святого Володимира Микола Цитович, професор Київського університету О. В. Романович-Славатинський та Олексій Гольденвейзер, майбутній радянський нарком освіти А. В. Луначарський (1886–1895), політичний, громадський, культурний і науковий діяч О. Я. Шульгин, письменники М. О. Булгаков, К. Г. Паустовський, Сергій Пилипенко, біологи – брат Михайла Булгакова, Микола Булгаков, Лев Шелюжко та Іван Шмальгаузен, авіаконструктор Ігор Сікорський, художник Вадим Меллер, академіки Є. В. Тарле та О. О. Богомолець, співак Олександр Вертинський, підприємець Михайло Терещенко, актор Іван Берсенев та інші.

У часи навчання М. В. Тимофєєва-Ресовського гімназія була розташована на бульварі Шевченка, 14. Тут же знаходилася квартира Миколи Пирогова, знаменитого педагога і геніального хірурга, який був попечителем Київського навчального округу.

Рис. 1. Медаль, присвячена 100-річчю Першої Київської гімназії (аверс).

Рис. 2. Медаль, присвячена 100-річчю Першої Київської гімназії (реверс).

Микола дружив із родиною київських акваріумістів Шелюжків, змалку цікавився зоологією, акваріумістикою. У вільний час він читав «Життя тварин» Брема і мало не напам'ять знав усі десять томів уже в гімназичні часи. У Києві,

будучи гімназистом середніх класів, Микола почав працювати хлопчиком-препаратором у щойно організованій Дніпровській біологічній станції, якою завідував дуже хороший іхтіолог, лаборант кафедри зоології природничо-історичного факультету Вищих жіночих курсів Д. Є. Беллінг [1].

Після смерті батька родина мешкала в Москві. Микола закінчив гімназію і навчався в Московському державному університеті (диплома не отримав), працював в Інституті експериментальної біології за керівництва Миколи Кольцова і входив до неформальної групи Сергія Четверикова [2].

Як часто трапляється, об'єкти спеціальних історичних дисциплін, присвячені таким видатним особистостям, як М. К. Кольцов і С.С. Четвериков, авторами не були знайдені. Тому автори звернулися до такого досить молодого і рідкісного захоплення колекціонерів, як телефонні картки (перша картка була випущена в Італії 1976 р.). «Укртелеком» прийняв рішення про припинення з 01.02.2020 р. надання послуг фіксованого телефонного зв'язку, що надаються з таксофонів (які використовують ці картки). Досить цікава і рідкісна колекція карток, присвячених видатним ученим, була випущена в Росії в 2008 р. тиражем 200 екземплярів. Серед тих, кому присвячені ці картки, – академік М. К. Кольцов (рис. 3) та С. С. Четвериков (рис. 4).

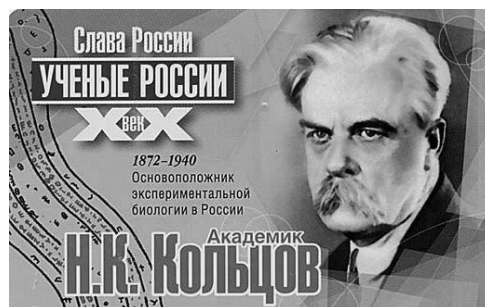

Рис. 3. Телефонна картка Росії, присвячена академіку М. К. Кольцову.

Рис. 4. Телефонна картка Росії, присвячена С. С. Четверикову.

У 1925 р. на запрошення німецького Товариства кайзера Вільгельма (після Другої світової війни – Товариство ім. Макса Планка) і за наполяганням наркома охорони здоров'я СРСР М. О. Семашка М. В. Тимофєєв-Ресовський із дружиною переїхав на роботу до Берліна у створену Оскаром Фогтом лабораторію дослідження мозку при Нейробиологічному інституті. Спочатку він працював науковим співробітником, але незабаром став керівником відділу генетики і біофізики в Інституті досліджень мозку в передмісті Берліна – Бухе. 50-річчю Товариства ім. Макса Планка присвячена поштова марка колишньої НДР (рис. 5), а дружині і соратниці наукових звершень Оскара Фогта – Сесіль Фогт – поштова марка ФРН (рис. 6).

Рис. 5. Поштова марка колишньої НДР, присвячена 50-річчю Товариства ім. Макса Планка.

Рис. 6. Поштова марка ФРН, присвячена Сесіль Фогт.

Основними напрямками роботи М. В. Тимофєєва-Ресовського стали радіаційна, популяційна генетика, феногенетика дрозофіли. Підсумком серії статей М. В. Тимофєєва-Ресовського 1925–1934 рр. з фенотипічної реалізації гена стало виокремлення ним трьох феноменів прояви гена (пенетрантність, експресивність, специфічність) і побудова на цій основі

загальної схеми прояву гена. У 1930-х роках спільно з майбутнім лауреатом Нобелівської премії Максом Дельбрюком М. В. Тимофєєв-Ресовський, створив першу біофізичну модель структури гена і запропонував можливі способи його зміни.

У 1937 р. М. К. Кольцов попередив М. В. Тимофєєва-Ресовського, що за повернення до СРСР його можуть чекати великі неприємності, а Г. Д. Мюллер [5] передав йому з СРСР записку від М. І. Вавилова [6], що там його чекає в'язниця або щось гірше. Тимофєєв-Ресовський відмовився повернутися до Радянського Союзу і продовжував жити і працювати в гітлерівській Німеччині, за що після Другої світової війни він був засуджений в СРСР за зраду Батьківщині як неповерненець.

М. В. Тимофєєв-Ресовський відмовився на початку 1945 р. від переведення свого відділу на захід Німеччини, зберіг весь колектив і обладнання до приходу радянських військ. У квітні 1945 р. радянська військова адміністрація призначила його директором Інституту досліджень мозку в Бухе (після втечі колишнього директора). Це не врятувало вченого від репресій радянської влади. 13 вересня 1945 р. М. В. Тимофєєв-Ресовський був затриманий співробітниками НКВС у Берліні, етапований до Москви і поміщений у внутрішню в'язницю НКДБ. У 1946 р. його було засуджено Військовою колегією Верховного суду РРФСР до 10 років позбавлення волі за звинуваченням у зраді Батьківщини. Він опинився в Самарковському відділенні Карагандинського виправно-трудоного табору, але як фахівця з радіаційної генетики М. В. Тимофєєва-Ресовського в 1947 р., у зв'язку з радянськими роботами зі створення атомної бомби, перевели з табору на «Об'єкт 0211» в Челябінській області (тепер – місто Снежинськ). Його робота була пов'язана з радіаційною безпекою. М. В. Тимофєєв-Ресовський завідував біофізичним відділом «Об'єкта 0211», в 1951 році був звільнений з ув'язнення, а в 1955 р. з нього було знято судимість. На п'ятдесятиріччя Миколи Володимировича його висунули на здобуття Нобелівської премії з «Фізіології та медицини», враховуючи на грандіозний цикл його робіт з біофізики, але радянська влада не відповіла на запит Швеції про те, чи живий він.

У 1955–1964 рр. Микола Володимирович завідував відділом біофізики в Інституті біології УФ АН СРСР в Свердловську. Одночасно читав кілька циклів лекцій про вплив радіації на орга-

нізми і з радіобіології на фізичному факультеті Уральського університету, працював на біостанції, заснованій ним на озері Велике Міасово в Ільменському заповіднику. Влітку 1956 р. (рік відкриття), на біостанції було проведено близько 40 лабораторних колоквиумів. Коло тем охоплювало загальні та конкретні питання експериментальної біогеоценології, біофізики, радіобіології, проблеми теорії еволюції і генетики, кібернетики і програмування. Дуже цікавими були і конференції на біостанції [2]. Тільки після другого захисту докторської дисертації (за сукупністю робіт) у 1963 р. у Свердловську М. В. Тимофєєв-Ресовський отримав диплом доктора наук (1964).

У 1964–1969 рр. Микола Володимирович завідував відділом радіобіології і генетики в Інституті медичної радіології АМН СРСР в Обнінську (Калужька область РРФСР). Засновником і першим директором Інституту був Г. А. Зедгенідзе – радянський рентгенолог і радіолог, академік АМН СРСР (1960).

Інституту медичної радіології присвячені настільна алюмінієва медаль діаметром 50 мм (рис. 7, 8) та значок (рис. 9).

Рис. 7. Медаль Інституту медичної радіології (аверс).

Рис. 8. Медаль Інституту медичної радіології (реверс).

Відділ М. В. Тимофєєва-Ресовського був, по суті справи, самостійним інститутом з кількома науковими підрозділами. За короткий час відділ набув великого авторитету [2]. У 1965 р. М. В. Тимофєєв-Ресовський був нагороджений Менделівською (Чехословаччина) та Кімберовською (США) преміями [5]. У лютому 1970 р. М. В. Тимофєєв-Ресовський прийняв на себе обов'язки наукового консультанта Інституту медико-біологічних проблем в Москві. 25-річчю цього наукового закладу присвячений значок (рис. 10).

Рис. 9. Значок Інституту медичної радіології.

Рис. 10. Значок Інституту Медико-біологічних проблем.

Вченою радою Медичного радіологічного наукового центру Російської академії медичних наук і Науковим товариством «Біосфера і людство» 14.08.2000 р. в пам'ять про видатного вченого, вчителя, вірного сина своєї країни, гуманіста світового масштабу заснована «Іменна медаль «Біосфера і людство» (рис. 11, 12). Медаль присуджується один раз на два роки (19 грудня у парні роки) на конкурсній основі, а також у зв'язку з науковими ювілейними заходами за видатні досягнення в галузі теоретичної біології, радіаційної генетики, радіобіології, генетики розвитку, еволюційного вчення, радіоекології, космічних екосистем і охорони природи [7].

100-річчю від дня народження М. В. Тимофєєва-Ресовського присвячений художній маркований конверт (рис. 13), випущений Поштою Росії в 2000 році (художник Л. Зайцев).

Автори не мали на меті проаналізувати науковий шлях і звернення видатного вченого. Зазначимо тільки, що М.В. Тимофєєв-Ресовський разом зі своїм учителем С. С. Четвериковим започаткував експериментальну генетику популяцій і вченню про мікроеволюцію. Разом із Г. Д. Мюллером він став співзасновником радіаційної генетики. Він вніс вирішальний вклад у заснування фенотипіки, важливої частини біології розвитку. Розвиваючи ідеї свого вчителя М. К. Кольцова про хромосому як макромолекулу і про матричний принцип її відтворення, М.В. Тимофєєв-Ресовський сформулював принцип коваріантної редуплікації, принципи мішені і попадання в радіобіології. Спільно з фізиками К.Г. Ціммером і М. Дельбрюком він дав оцінку розмірів гена і показав можливість трактування гена з позицій квантової механіки, тим самим заклавши фундамент для відкриття структури ДНК і створення всієї сучасної молекулярної біології. Об'єднавши свої натуралістичні й експериментальні інтереси (і розвиваючи традиції В. І. Вернадського і В. М. Сукачова), М. В. Тимофєєв-Ресовський заклав основи радіаційної біогеоценології – науки ери Чорнобиля [8].

Рис. 11. Іменна медаль «Біосфера і людство» в пам'ять про М. В. Тимофєєва-Ресовського (аверс).

Рис. 12. Іменна медаль «Біосфера і людство» в пам'ять про М.В. Тимофєєва-Ресовського (реверс).

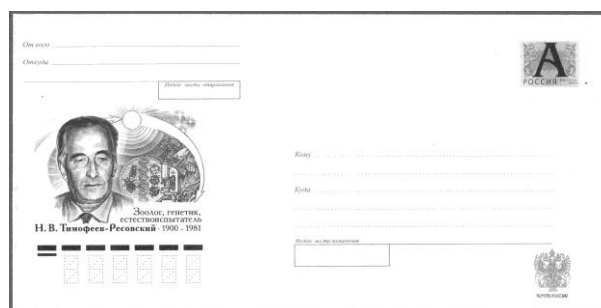

Рис. 13. Художній маркований конверт Росії на честь М. В. Тимофєєва-Ресовського.

Висновки

Аналіз матеріальних історичних джерел дозволив дослідити та ввести до наукового обігу об'єкти фалеристики, нумізматики (медальєрного мистецтва), філателії та досить рідкісного об'єкта колекціонування – телефонних карток Російської імперії, СРСР, Росії, колишньої НДР та ФРН, знайти нові відомості, щоб розповісти про деякі сторінки біографії М. В. Тимофєєва-Ресовського.

References

1. Timofeev-Resovskiy N. Vospominaniia. M.: Vagrius, 2008. 416 s. [in Russian] / Тимофєєв-Ресовський Н. Воспоминания. М.: Вагриус, 2008. 416 с.
2. Babkov V.V., Sakanian E.S. Nikolay Vladimirovich Timofeev-Resovskiy. 1900-1981 [Otvettvennyy redaktor akademik V. S. Sokolov]. M.: Pamiatniki istoricheskoy mysli, 2002. 672 s. [in Russian] / Бабков В. В., Саканян Е. С. Николай Владимирович Тимофеев-Ресовский. 1900-1981 [Otvettvennyy redaktor akademik B. S. Sokolov]. M.: Pamiatniki istoricheskoy mysli, 2002. 672 с.
3. Granin Daniil. Zubr. M.: Veche, 2011. 400 s. [in Russian] / Гранин Даниил. Зубр. М.: Вече, 2011. 400 с.
4. Barshteyn V. Yu. Novaya funktsiia spetsial'nykh istoricheskikh discipline. *Istoricheskie issledovaniia: materialy mezhdunar. nauch. konf. (Ufa, Iiun' 2012)*. Ufa, 2012. S. 76–79. [in Russian] / Барштейн В. Ю. Новая функция специальных исторических дисциплин: *Istoricheskie issledovaniia: materialy mezhdunar. nauch. konf. (Ufa, Iiun' 2012)*. Ufa, 2012. S. 76–79.
5. Blume Ya. B., Barshteyn V. Yu. Tomas Khant Morgan v ekzonumii i filatelii. K 150-letiiu so dnia rozhdeniia. *Faktori eksperimental'noi evoliutsii organizmiv*. 2016. T. 19. P. 8–13. [in Russian] / Блюм Я. Б., Барштейн В. Ю. Томас Хант Морган в экзонумии и филателии. К 150-летию со дня рождения. *Faktori eksperimental'noi evoliutsii organizmiv*. 2016. T. 19. P. 8–13.

- ган в экзонумии и филателии. К 150-летию со дня рождения. *Фактори експериментальної еволюції організмів*. 2016. Т. 19. С. 8–13.
6. Blume Ya. B., Barshteyn V. Yu. Nikolai Ivanovich Vavilov v medal'ernom iskusstve i filatelii. K 130-letiiu so dnia rozhdeniia. *Faktori eksperimental'noi evoliucii organizmiv*. 2017. T. 20. P. 356–362. [in Russian] / Блюм Я. Б., Барштейн В. Ю. Николай Иванович Вавилов в медальерном искусстве и филателии. К 130-летию со дня рождения. *Фактори експериментальної еволюції організмів*. 2017. Т. 20. С. 356–362.
 7. Prisyuzhdenye medaly «Byosfera y chelovechestvo» pamiaty N.V. Tymofeeva-Resovskoho glavnomu redaktoru zhurnala «Byosfera» E.Y. Slepianu. *Mezhdistsyplynarnyi nauchnyi y prykladnoi zhurnal «Byosfera»*. 2014. T. 6, № 1. [in Russian] / Присуждение медали «Биосфера и человечество» памяти Н.В. Тимофеева-Ресовского главному редактору журнала «Биосфера» Э.И. Слепяну. *Междисциплинарный научный и прикладной журнал «Биосфера»*. 2014. Т. 6, № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prisyuzhdenie-medali-biosfera-i-chelovechestvo-pamyati-n-v-timofeeva-resovskogo-glavnomu-redaktoru-zhurnala-biosfera-e-i-slepyanu> (дата звернення: 07.02.2020).
 8. Babkov V.V. Nikolai Vladymyrovych Tymofeev-Resovskiyi (k stoletiyu so dnia rozhdeniia). *Vavylivskiy zhurnal henetyky y selektsyyu*. 2000. № 15. [in Russian] / Бабков В. В. Николай Владимирович Тимофеев-Ресовский (к столетию со дня рождения). *Вавиловский журнал генетики и селекции*. 2000. № 15. URL: http://www.bionet.nsc.ru/vogis/vestnik.php?f=2000&p=15_5 (дата звернення: 07.02.2020).

BLUME Ya.B., BARSHTEYN V.Yu.

Institute of Food Biotechnology and Genomics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, 04123, Kyiv, Osipovskogo str., 2a, e-mail: cellbio@cellbio.freenet.viaduk.net, ba19vik@gmail.com

PAGES OF THE LIFE OF M.V. TIMOFEEV-RESSOVSKY IN THE MATERIAL HISTORICAL SOURCES

Aim. To investigate and to enter into scientific circulation material historical sources related to the biography of M.V. Timofeev-ResSovsky. **Methods.** The paper used both general scientific (historical, logical) and special (subject-chronological, retrospective) methods. **Results and discussion.** The role of Kyiv in shaping the future scientific vocation of M.V. Timofeev-Ressovsky, the work of a scientist in Germany and the reasons why he did not return to the USSR in the late 1930s, outlines the facts of Timofeev-Ressovsky life after the Second World War. The scientific activity of scientist has been briefly analyzed. **Conclusions.** The analysis of material historical sources made it possible to investigate and bring into scientific circulation the objects of phaleristics, numismatics (medallic art), philately and a rather rare object of collecting – telephone cards of the Russian Empire, the USSR, Russia, the former GDR and Germany, to tell about some pages of the biography of M.V. Timofeev-Ressovsky.

Keywords: M.V. Timofeev-Ressovsky, history of biology, phaleristics, numismatics, philately, telephone card.